

Co-funded by the
Erasmus+ Programme
of the European Union

МАТЕРІАЛИ **МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ** **ЄВРОПЕЙСЬКІ АНТИТОТАЛІТАРНІ** **КУЛЬТУРНІ ПРАКТИКИ**

в рамках проєкту
«ЄВРОПЕЙСЬКІ АНТИТОТАЛІТАРНІ ПРАКТИКИ»
програми Erasmus+ напряму Jean Monnet
599704-EPP-1-2018-1-UA-EPPJMO-MODULE

(Чернігів, 26-27 червня 2020 р., платформа ZOOM)

КОНЦЕПЦІЯ ТОТАЛІТАРИЗМУ Г. АНДЕРСА В СУЧАСНИХ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ КОНТЕКСТАХ

Обґрунтування нових стратегій запобігання тоталітаризму, а також визначення змісту, спрямованості і дієвості сучасних антитоталітарних практик потребує осмислення цього феномену у нових суспільних і культурних констеляціях. Але зосередження виключно на історичних формах тоталітаризму індустріальної доби, нагадування про кримінальний утопізм націонал-соціалізму і комуністичного режимів хоча і має потужний виховний потенціал, але цього недостатньо для запобігання рецидивів тоталітаризму, який пристосовується до постіндустріальних реалій і стає важко розпізнаваним. Адже, разом зі зростанням маніпулятивних можливостей сучасних мас-медіа, глобалізацією і фракталізацією тероризму, трансформується також «класичний тоталітаризм», його агенти та адресати.

Одним з перших на цей момент звернув увагу відомий дослідник культурно-антропологічних підвалин тоталітаризму Г. Андерс (Г. Штерн, 1902-1992), перший чоловік Г. Арендт (1906-1975). Їхні погляди щодо походження та ознак тоталітаризму у цілому збігаються. Це торкається також їхнього розуміння структурних і функціональних відмінностей між феодальною тиранією та тоталітарним тероризмом. Але Андерс не обмежується історичними рамками індустріальної доби, його інтуїції живляться передчуттям трансформацій, обумовлених постіндустріальними технологіями, які змінюють онтологічний статус людини, її світоглядні орієнтири та здатність до критичної саморефлексії. Він шукає приховані зародки тоталітаризму усередині сучасних західних демократій, криза яких не в останню чергу знаходить прояв у «домінуванні когнітивних норм» та «надмірній довірі до експертних оцінок», які за певних обставин можуть сприяти реставрації тоталітарних практик [див.: 13, с. 60-61, 19-22].

Через це філософська спадщина Андерса, маловідома в Україні, актуалізується в Австрії та Німеччині у зв'язку з посиленням у них, а також в інших європейських країнах праворадикальних настроїв. Нова форма тоталітаризму, за Андерсом, походить з конформізму, який він розглядає як «найжахливіший варіант тоталітаризму, бо конформні політики навчилися приховувати свої справжні цілі і обходитись без терору. Оскільки людина вже «підготована до життя у реаліях нового тоталітаризму», то, за Андерсом, політична машина вже не потребує терору. Наведемо його обґрунтування цієї тезою: «Зрештою, ця машинерія здатна працювати так бездоганно тихо, що її відмова від терору, яка є симптомом повної і завершеної несвободи, починає хибно сприйматись як свобода і гуманізм, ба, навіть може усюди визнаватись свободою і гуманізмом» [2, 241].

Парадоксальність цього припущення Андерса багато у чому обумовлена його намаганнями застосувати феноменологічну та антропологічну редукцію до аналізу старих і нових форм тоталітаризму на основі часткової зміни його ідеально-типового конструкту, ретельно вибудованому Г. Арендт. Через це Андерс нерідко говорить також про «гібридні форми тоталітаризму» [1, 48]. Старий тоталітаризм може неочікувано заявляти про себе, прориваючись крізь оболонку своєї оновленої версії. Феномен ітерації, повторення тоталітарних практик виникає на тлі запевнень про неможливість і неприпустимість їхньої реінкарнації [2, 388]. Поступ у серійному виготовленні масової зброї запускає в дію механізм самознищення людства, запуск якого віддeterminується мораллю, яка також вдається до повторення своїх імперативів. Висновок щодо нескінченної ітерації, *iteration ad infinitum*, Андерс вважає «жахливою апорією сучасності». Вона полягає у тому, що люди приречені обирати між «занадто вузьким і занадто широким горизонтом, між пунктуальністю життя і безкінечною перспективою, між моральною обмеженістю і моральною безмірністю. Це насправді жахлива альтернатива, апорія, яку неможливо розв'язати, її треба тільки розрубати як гордіїв вузол» [2, 388].

Розглянемо це більш детально у контекстах індустріального суспільства та у контекстах модернізаційних трансформацій постіндустріального зразка. Треба зазначити, що поетика націонал-соціалізму, його піар-акції та риторика в останні роки інтенсивно досліджуються у площині медійної філософії, де

відзначаються такі її риси, як популістський пафос, вміння підкоряти маси і авторитарно контролювати їхню свідомість [6, 16-18]. Але перші спроби такого аналізу були зроблені Андерсом ще до приходу Гітлера до влади. К. П. Лісман, біограф, послідовник і друг цього оригінального філософа зазначає, що Андерс прочитав «Майн Кампф» ще у 1928 р. і одразу ж, на відміну від багатьох інших поверхових критиків, вважав цю книгу «безсумнівно захоплюючою та інтелігентною попри її вульгарність», бо «ця людина говорить, що думає, і думає, про що говорить» [8, 19].

Активізм людини і пафос оновлення, притаманні самоствердженню індустріальної доби у першій половині ХХ-го століття, певною мірою сприяли тотальній мобілізації широких верств населення, спрямованої на масштабні авантюрні акції соціального, культурного і біологічного експерименталізму. Як відомо, вони були сплачені життям мільйонів закатованих людей, а також й життям тих, хто ставав жертвою тоталітарних спокус. Зміст останніх дуже влучно охарактеризував Р. Дарендорф: «Фашизм спокушав єднанням і лідерством», а «комунізм – згуртованістю і надією» [3, 26, 33]. У сучасних соціокультурних контекстах змінюються зміст і опції спокус «тихого та м'якого тоталітаризму», який облаштовується у нових культурних і соціальних просторах. Метафору «педагогічної провінції», пов'язану з просвітницькими ілюзіями і педагогічним запалом реформаторів XVIII – XIX ст., вже наприкінці ХХ-го століття відтіснили на задній план метафори суспільства споживання і суспільства розваг. Ролі аніматорів, кулінарів, стилістів, зірок у таких суспільствах є більш соціально значущими, ніж учителя. Прихований примус для людини, яка споживає і розважається, походить саме від них. У цьому зв'язку не зайве нагадати, що націонал-соціалізм головним інструментом свого панування вважав «виховну державу», а комуністичні режими особливі сподівання покладали та теорію і практику комуністичного виховання, а також на так зване «політпросвітництво». В обох випадках не важко помітити спокусу створити «нову людину». Через це Руссо називають предтечею тоталітаризму [11, 45]. Схожі закиди робляться також в бік Платона. Як би то не було, але ключовими словами класичного тоталітаризму є «формування» та «виховання» у сенсі «виготовлення та створення». У розпорядженні нового тоталітаризму знаходиться вже готова для вжитку людина, на що звертає особливу увагу Андерс.

Тоталітаризм періоду ствердження індустріалізму ще покладался на просвітницьку ілюзію всемогутності виховання, додаючи до неї не притаманні їй семантики «викорінення», «ліквідації», але маскуючи це під практики «перевиховання». Натомість у суспільствах споживання і розваг, які конституюються у постіндустріальних реаліях, людина перетворюється на пасивного суб'єкта, а то й взагалі втрачає свою суб'єктність, делегуючи її технічним знаряддям та образу ворога. Останній, разом з політичними скандалами, звинуваченнями і викриттями, є джерелом енергії тоталітарного мислення, яке поєднує архаїчну міфотворчість та модерний експерименталізм.

Нові легітимні форми експериментування над людиною, які зазвичай вважаються досягненням науково-технічного поступу, Андерс аналізує передусім у площині негативної антропології, яка зосереджується на процесах тотального самознищення людини, її ліквідації і самоліквідації. На відміну від технофобій і стереотипів алармістського мислення, основна увага тут зосереджується на зв'язку між новими умовами розгортання дифузного тоталітаризму і відповідними трансформаціями людської природи і соціальності, спричиненими переходом до постіндустріальної доби, або, за термінологією Андерса, «третьої індустріальної революції». Щоправда, *homo digitalis* та рекламована усюди цифрова держава залишились за межами філософсько-антропологічних розвідок цього філософа, бо за його життя інформаційні технології тільки починали змінювати суспільне життя. Але інтуїції Андерса щодо духовної деградації людини в тенетах нових форм тоталітаризму підтверджуються в дослідженнях цієї проблематики, які проводились продовж останніх років. Зокрема, світ, що конституюється у процесі розвитку таких технологій, нерідко порівнюється з джунглями і навіть з глобальним родоплеменним суспільством з ознаками тоталітаризму [12, 12-13].

Якщо порівняти негативну філософську антропологію Андерса з бестселером останніх років – книгою Юваля Харарі «*Homo Deus*», де більш розгорнуто представлені наслідки поширення цифрових технологій, то тут можна також знайти багато спільних моментів і спостережень [4, 244]. Але Андерс відходить від позитивної вертикалізації образу людини як уособлення Абсолюту і вказує на її нове самосприйняття і саморозуміння, а саме: «зухвале самоприпинення» (*angemaßte*

Selbsterniedrigung), яке виправдовує приховані практики ліквідації людей, речей і довкілля, застосовуючи для цього риторику етики переконань та обіцянками етики відповідальності [1, 46-47].

Перетворення людини на антикварну версію самої себе, за Андерсом, є одним із симптомів латентного тоталітаризму, який має схильність до рефеодалізації. Вона приховується за семантиками суцільного і прискореного оновлення, реформаторськими амбіціями і планами тотальної модернізації ціною ліквідації Старого задля його реінкарнації у вигляді Нового. Не зайве нагадати, що Дж. Амендола, який у 1923 р. ввів в обіг поняття «тоталітаризм», вкладав у нього саме ці семантики [10, 20]. Націонал-соціалізм і комуністична ідеологія, як відомо, застосовували цей семантичний ряд в маніпулятивних цілях і практиках кримінального утопізму. Комуністична ідеологія була уособленням світоглядної тотальності. У самоописах радянського суспільства це поняття відсутнє через зосередженість на історичній місії пролетаріату. Натомість ідеологи націонал-соціалізму вживали його, характеризуючи світогляд і народне життя, але не поширювали його на державу, яка позиціонувалась як виховна (Erziehungsstaat). На їхню думку, вислів «тотальна держава» не відповідав «загальнонародному духу націонал-соціалізму», в той час, як запропонований Е. Юнгером концепт «тотальної мобілізації» одразу увійшов у лексикон ідеології Третього рейху [6, 77].

Сучасні гібридні і латентні форми тоталітаризму, так само, як і його «класичні моделі», багато у чому є проявом відсутності резистентності до вже названих вище спокус несвободи. Дифузний тоталітаризм постіндустріальної доби також спокушає надією у численних кризових ситуаціях, які породжуються прискореним зростанням виробництва товарів і споживання, зрештою, призводять, з одного боку, до уречевлення людини і радикального спрощення її мислення, а з іншого, – забезпечують їй певний рівень комфорту за слухняності. Для цього мас-медіа тримають людину на «акустичному і зоровому повідку». Це є одним з механізмів знищення свободи не тільки у сфері публічності, а й у приватному просторі. Як зазначає Андерс, людина «застосовує усю свою спонтанність і винахідливість, щоб викоринити усю спонтанність і людяність своїх досягнень, отже відбувається клімакс дегуманізації» [1, 42].

Сучасні форми тоталітаризму як вибіркові вкраплення до політичного тіла демократичних суспільств, підтримують їх у статиці, суспільні рухи та акції мінімізуються, справляючи враження благополуччя і злагоди. Віртуальна симуляція спротиву є одним з інструментів тоталітарного управління настроями мас у постіндустріальних суспільствах. В індустріальну ж добу численні рухи та акції були життєвою формою тоталітаризму, бо забезпечували «живе єднання». У постіндустріальних контекстах час від часу трапляються такі рухи і демонстрації, але вони мають характер перформансу, підпорядковуються законам інтелектуальної моди або тієї, що притаманна богемній буржуазії, і мало опікуються кінцевим результатом своїх акцій, матеріальними передумовами та інструментарієм досягнення проголошених шляхетних цілей, але їхні учасники намагаються чинити театралізований тиск на світову спільноту від імені громадянського суспільства, прогресивного людства, захисників природи та загальнолюдських цінностей тощо. Сьогодні вже мало хто згадує ще нещодавно популярну Грету Тунберг з її слухними закликами обмеження забруднення довкілля і протидії змінам клімату, але із новим захватом передається мас-медійна новина щодо планів приватизації Місяця та видобування на ньому корисних копалин. Проблематика «космічно недозволеного», ризики, пов'язані з приватизацією космосу, які можуть стимулювати процеси самоліквідації людства та знищення життя на планеті, Андерс вважає проявом м'якого тоталітаризму.

Теоретичні обґрунтування цих тенденцій як наслідків «третьої індустріальної революції» із застосуванням постіндустріальних технологій Андерс розгортає у площині культурної, історичної і соціальної антропології. Йдеться перед усім про становище людини у суспільствах споживання. Чим більш розвинутими є такі суспільства, тим більш уразливими вони стають до спокус тоталітаризму. Такі суспільства, на думку Андерса, стають ретроспективними, бо згортають свої онтологічні підвалини через перенесення практик ліквідації до сфери повсякденності, зокрема споживання за умов масового виробництва [2, 266]. Втрата історичної перспективи, тобто онтологічного майбутнього, тут розглядається як підстава говорити про антикварність людини (*die Antiquiertheit des Menschen*) та антикварність дійсності, у якій все більше даються ознаки залишки феодалізму, що має місце навіть у розвинутих

демократіях. Напівфеодальні формоутворення, інституції у сучасних демократичних суспільствах позбавлені владного потенціалу, але мають вплив завдяки культурі зображення і відповідним технікам мислення. Як приклад тут можна навести інституалізацію ролі першої леді та її рольову реальність як копіювання королівських церемоній. Але придворні інтриги, сутички між представниками різних партій, замовлені вбивства, бійки у парламенті є дійсністю сьогодення. Ці форми поведінки політиків обумовлені не в останню чергу вимогою надання політиці характеру видовища.

Третя індустріальна революція, під якою Андерс розуміє становлення постіндустріального суспільства, взагалі здатна обійтись без ідеології, бо людина вже навчена підтримувати систему. Внаслідок впровадження інформаційних технологій вірус тоталітаризму став резистентним щодо антитоталітарних практик. На думку Андерса, у нову добу на глобальному рівні легітимується те, що відбувалось в Аушвіці – експериментування над людиною, перетворення її на сировину. Сучасну людину він описує як гібридне поєднання *homo creator* *homo* і *homo material* [2, 23]. Формування нової людини у постіндустріальному суспільстві вже здійснюється не за просвітницькими виховними стратегіями, а із застосуванням біотехнологій, начебто з метою «покращення людської природи», що має непередбачувані наслідки серійного виготовлення людського біоматеріалу. Цю стадію культурного розвитку людства Андерс називає постцивілізаційним канібалізмом [2, с. 26], який замінює жорсткий тоталітаризм на м'який [2, с. 450], а практики геноциду перетворюються на розважальний «глободид» [2, с. 410]. Цьому сприяють зміни у соціальній свідомості і психології широких верств населення у сучасних суспільствах, де соціальне навчання і навіть освіта здійснюються у модусі розваг. Постпасивний геймер, екстримал та постмодерний гедоніст втрачають з поля зору не тільки суспільні інтереси, а й перспективу власної життєтворчості. Життя перед обличчям смерті сьогодні відбувається не тільки у зонах воєнних дій або у ризикованих експедиціях, а й у світі тривіальної повсякденності суспільств добробуту і благоденства.

Констатуючи цей факт на матеріалі ФРН, Андерс характеризує підґрунтя таких змін як «соціальний агностицизм». Останній знаходить прояв у неспроможності розрізнення вільними і невольними, між тими, хто чинить насилля і тими, хто

потерпає від насилля, бо перші та другі не визнають себе такими [2, 196]. Проявом соціального агностицизму є також низка нейтралізацій, які обумовлюють соціальну сліпоту і політичну недалекоглядність. Серед них Андерс особливо виділяє нейтралізацію відмінності між фактом та інтерпретацією, яка перетворює свободу на антикваріат [2, 162], а також, а також між світом як фантомом і світом як матрицею завершеної тотальності. Ці нейтралізації, за Андерсом, сприяють реанімації націонал-соціалізму. Він попереджає: «Нехай моє уявлення стане вашим світом, – це провіщує воля того, хто виготовляє матриці. Так казав Гітлер» [1, 170].

Соціальний агностицизм як нездатність суспільств споживання до критичної саморефлексії зрештою призводить до поширення масового нігілізму і практик непрямой і прихованої руйнації. Знищення, за спостереженнями Андерса, перетворюється на мрію і мету. При цьому об'єктом знищення можуть бути як побутові предмети, так і людство у цілому. «Війна і мода, – резюмує Андерс, – є близнюками» [2, 284-285].

Не важко помітити, що концепція тоталітаризму Андерса є незавершеною. За ознаки тоталітаризму він нерідко сприймає патології розвитку сучасних соціумів та їхні травми, одержані внаслідок модернізації. Апокаліптичні настрої, притаманні філософським розвідкам Андерса, також почасти обумовлені його власною пост пасивною життєвою позицією, в оптиці якої оптимізм викликає підозру. Концепт антикварності людини, запропонований Андерсом, не слід вважати як вирок, бо він застосовується переважно у методологічній стратегії дослідження антропологічного аспекту трансформації тоталітаризму у сучасних соціокультурних контекстах.

Безперечно, не з усіма положеннями і висновками Андерса можна погодитись, бо він не систематизує ознаки і прояви нових форм тоталітаризму, а лише попереджає про загрозу руйнації життя, що походить від них. Але ці попередження треба розглядати як матеріал для подальших спостережень та узагальнень.

Використані джерела

1. Anders G. Die Antiquiertheit des Menschen . Erster Band. Über die Seele im Zeitalter der zweiten industriellen Revolution. München&Beck. 1985. 353.
2. Anders G. Die Antiquiertheit des Menschen. Zweiter Band. Über die Zerstörung des Lebens im Zeitalter der dritten industriellen Revolution. München: Beck1986. 465.
3. Dahrendorf R. (2006) Versuchungen der Unfreiheit. Die Intellektuellen in der Zeiten der Prüfung. München: C.H. Beck.
4. Harary J. N. Homo Deus. Eine Geschichte von Morgen. Aus den Englischen übersetzt von Andreas Wirthensohn. München: Beck, 2017.
5. Koschorke A. (2016) Adolf Hitlers «Mein Kampf». Zur Poetik des Nationalsozialismus. Berlin& Matthes Verlag.
6. Leske M. Philosophen im Dritten Reich. Studie zu Hochschul- und Philosophiebetrieb im faschistischen Deutschland. Berlin: Dietz Verlag
7. Liessmann K. P. Günther Anders. Hamburg: Junius, 2002.
8. Martynkewicz Wolfgang. Salon Deutschland. Geist und Macht 1900-1945. – Berlin: Aufbau Verlag, 2011. – 617 S.
9. Negt Oskar. Der politische Mensch. Demokratie als Lebensform. – Göttingen: Steidl Verlag. 2010. – 585 S.
10. Petersen J. (1996). Die Geschichte des Totalitarismus Begriffs in Italien // H. Maier (Hrsg.) Totalitarismus und politische Religionen. Paderborn. 1996. S. 15-20 20
11. Rühmann F. Jean-Jacques Rousseau als Vordenker des Totalitarismus. Bonn. 2003.
12. Türcke Ch. Digitale Gesellschaft. Auf dem Weg in eine neue Stammgesellschaft. München: Beck. 2019.
13. Willke Helmut. Die dezentrierte Demokratie. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2016. – 207 S.